

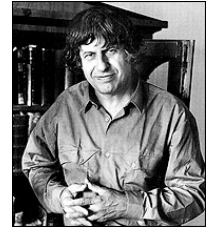
Lyngby Kirke

Kierkegaard og Ivan Klíma

Foredrag af

Leif Bork Hansen

I. Selvet og det totalitære

Den tjekkiske, jødiske forfatter, Ivan Klíma, overlevede opholdet i koncentrationslejren Theresienstadt. Ved kommunisternes overtagelse af magten i Tjekkoslaviet i 1948 oplevede han et nyt totalitært styre.

Hvad gør så ekstreme rædsler ved det enkelte menneske? ”Først her forstod jeg, at ufrihed ikke bare skadede folk ved at spærre vejen til viden og indskrænke deres tale og bevægelse, men at den skadede dem i selve deres væsens kerne”, tænker hovedpersonen Adam Kindl i Klímas hovedværk *Dommer af nåde* fra 1986. Adam Kindl befinder sig på det tidspunkt i USA, ligesom Ivan Klíma befandt sig i USA fra 1968 - 1970. Ivan Klímas eget liv ligger til grund for romanen, hvilket giver den dens særlige intensitet. Her er ingen ironisk distance, her er ingen kunst for kunstens egen skyld.

Er det enkelte menneske ikke på forhånd frataget enhver menneskelig mulighed under sådanne totalitære styreformer? Netop denne umulige mulighed, at nå frem til at blive sig selv under de mest ekstreme vilkår, optager Ivan Klíma, og han tillægger dette en større betydning end noget andet. Og Ivan Klíma genspejler hermed også en fundamental problemstilling hos Søren Kierkegaard. I værket *Sygdommen til Døden*, har Kierkegaard beskrevet de forskellige ’Fortvivlelsens Skikkelser’, den egentlige fortvivlelse, hvori et menneske i sin splittethed, fortvivlet ikke vil være sig selv – eller i sin splittethed vil være det på en fortvivlet måde.

Ivan Klíma stiller det nærgående spørgsmål: Er den enkelte kun et offer – eller kan den enkelte samtidig være med til at opretholde den

styreform, hvoraf han er offer? Er han kun uskyldig eller også medskyldig?

II. Den af alle tyrannier farligste

Søren Kierkegaard skrev sit forfatterskab samtidig med at kommunismen var i fremmarch. Den franske revolution i februar 1848 rystede Kierkegaard. Han anså det, der skete i februar 1848, som 'det indeværende Aars Katastrophe'.

Den ukrainske Kierkegaardforsker Gregor Malantschuk flygtede fra Sovjetunionens totalitære styre til Tyskland. Han blev i 1934 doktor i filosofi i Berlin, men flygtede kort tid efter videre til Danmark på grund af nazismen. Gregor Malantschuk gør opmærksom på følgende: "Det er interessant, at *Kjerlighedens Gjerninger* netop udkom samme Efteraar [1847], som Marx og Engels paatog sig den Opgave at udarbejde det kommunistiske Manifest, som udkom i Februar det følgende Aar. Hermed kommer *Kjerlighedens Gjerninger* til at staa som et Programskrift for en Livsanskuelse diametralt modsat den, der kommer til Udtryk i det kommunistiske Manifest" (*Den kontroversielle Kierkegaard*, 1976, s.20).

Kjerlighedens Gjerninger med fordringen til den enkelte: 'Du skal elske'. 'Du skal elske Næsten.' 'Du skal elske Næsten'. Den ubetingede fordring til den enkelte, som går på tværs af alle sociale og etniske skel, så sandt 'Næsten' ifølge Kierkegaard er enhver anden.

Gregor Malantschuk henviser til en dagbogsoptegnelse af Kierkegaard fra 1848, hvor Kierkegaard beskæftiger sig med kommunismen: "Ligheds-Spørgsmaalet vil nu engang være at betragte som opgivet [i betydningen: givet op, sat på dagsordenen], det er sat ind i den europæiske Discussion. Altsaa enhver Form af Tyrannie som tilhører ældre Former vil nu være afmægtigt (Keiser, Konge, Adel, Geistlighed, selv Penge-Tyranniet).

Men til Ligheden svarer en Form af Tyrannie: Menneske-Frygt.....

Den er af alle Tyrannier den farligste, deels ogsaa fordi der behøves at man bliver Opmærksom paa den, da den ikke sees ligefrem.

Communisterne her hjemme og andetsteds kæmpe for Menneske-Rettigheder. Godt, det gør jeg ogsaa. Just derfor kæmper jeg af al Magt mod Menneske-Frygtens Tyrannie.

Communisme fører i Maximum til Menneske-Frygtens Tyrannie (see blot hvor Frankrig i dette Øieblik lider af den); netop der begynder Christendommen.

Det som Communismen gjør saa store Ophævelser over det antager Christendommen at være Noget som følger af sig selv, at alle Mennesker ere lige for Gud, altsaa væsentligen lige. Men da gyser Christendommen for denne Afskyelighed, der vil afskaffe Gud og gjøre Frygt for Menneskenes Mængde, for Majoriteten, for Folket, for Publikum” (Pap.VIII,1 A 598).

Menneskefrygten som den – ifølge Kierkegaard - af alle tyrannier farligste. Kierkegaard noterer i dagbogen: ”Alt vil dreie sig om at faae Mængden bestøvlet, og dernæst om at faae den balloterende, støiende, befaklet, bevæbnet paa sin Side, ligegyldigt, aldeles ligegyldigt om den forstaaer Noget eller ikke” (Pap.IX B 24,s.326).

”For Kierkegaard betyder Masse mennesket et Tilbagefald i Individets Udvikling”, erklærer Gregor Malantschuk, ”Efter hans Mening skal Massen først blive til den Enkelte, som ikke lader sig paavirke af udvortes Magter eller Retninger, men som lærer at adlyde den Magt,

som er højere end Partiet eller Folket eller anden udvortes Autoritet” (*Den kontroversielle Kierkegaard* s.26). Malantschuk henviser til Kierkegaards fremhævelse af ’den Enkelte’, hvorom Kierkegaard siger:”...min hele Tanke-Virksomhed qua Forf. er concentreret i denne ene Tanke „den Enkelte“, den Kategorie, hvis Betydning (politisk, ethisk, religiøst) Fremtiden mere og mere vil aabenbare” (Pap.X,5 B 247).

III. Den ydre og den indre frihed

Ivan Klíma blev født i 1931 og har på egen krop oplevet først det nazistiske totalitære styre og siden et nyt totalitært styre med Sovjetunionens besættelse af Tjekkosllovakiet. Ivan Klíma skrev i 1981 i det engelske litterære tidsskrift *'Index on Censorship'* (han havde forbud mod at udgive i sit hjemland, et forbud der først ophævedes med ’fløjlsrevolutionen’ i 1989): ”Jeg er født i Praha midt under en stor økonomisk krise. Dengang blev mit fødested betragtet som en by, hvor man kunne leve som frie mænd og kvinder, det vil sige, at man kunne tænke og tale uden at der blev lagt hindringer i vejen for det. Men allerede dengang var vort kontinents hidtil latente sygdom allerede brudt ud og i færd med at få denne frihed til at smuldre. Jeg var otte, da Praha blev besat og man kunne straffes for bare

at høre udenlandsk radio. Siden da har jeg set mange bøger blive kastet ud af biblioteker, mange processer, hvor forfattere og journalister blev dømt efter at være fundet skyldige i at have en lidt anden forestilling om verden og om friheden end deres dommere. I en alder, hvor mine jævnaldrende i andre dele af verden var optaget af det modsatte køn og i almindelighed af sex og kærlighed, var jeg optaget af tanken om ydre frihed, og det forekom mig, at man ikke kunne leve på en hæderlig eller tilfredsstillende måde eller fuldt ud uden den.” (*Variationer over et tema* i Niels Barfoed: *Magtens tavse tjener*, 1991, s.110).

Ivan Klíma oplyser i *A Childhood in Terezin* (En barndom i Theresienstadt), at han aldrig før krigen brød ud havde hørt ordet ’jøde’, ikke engang som en ydmygelse. Ivan Klíma kendte ikke jødiske festdage, men voksede op med samme traditioner som andre børn. Hans far blev taget i november 1941, moderen fik i december samme år kun to timer til at pakke, hvorefter hun med Ivan og hans lillebror blev deporteret til koncentrationslejren.

Han skriver om sin barndom i koncentrationslejren: ”Jeg var langt mere bevidst om indespærringen end jeg var om manglen på mad. Fra lejrens vinduer kunne jeg

se de fjerne bjerge i deres uopnåelighed. Den kendsgerning, at jeg ikke kunne gå uden for portene af denne overfyldte koncentrationslejr, gjorde mig mere nedtrykt end noget andet.”

Ivan Klíma fortæller, hvordan han fik til opgave at skrive en stil i koncentrationslejrskolen, en skole der i løbet af få uger blev spredt for alle vinde på grund af videre transport af fanger fra Theresienstadt (man vidste ikke hvad der skete med de transporterede. De vendte aldrig tilbage). Han skrev om en skov i nærheden af Prag. ”Træerne præsenterede frihed”. Læreren bad ham læse stilen højt. Ivan Klíma finder det selv som mest sandsynligt, ”at da jeg skrev stilen, blev det uventet åbenbaret for mig den frigørende magt som det at skrive kan give én.”

Han siger om sin barndom i Theresienstadt: ”Når du lever med døden, må du, bevidst eller ubevidst, nå til en slags afgørelse. Bevidstheden om at du kan blive myrdet i morgen vækker en længsel efter at leve intenst; bevidstheden om at den, du taler med kan blive myrdet i morgen, én som du er glad for, leder til en frygt for nærhed. Du opbygger i dig selv en slags mur, bag hvilken du skjuler, hvor du kan blive ramt: Dine dybeste følelser, dit forhold til andre mennesker, særligt til dem, der er dig nærmest. Det er den eneste måde at udholde de gentagne,

desperate og uundgåelige adskillelser.” Han tilføjer: ”Hvis du opbygger sådan en indre mur allerede, mens du endnu er et barn, så må du bruge resten af dit liv på at bryde den ned, og spørgsmålet er, kan det nogensinde lykkes dig at nedbryde den fuldstændigt?”

I Ivan Klímas hovedværk *Dommer af nåde* fra 1986 genopleves Tjekkoslavakiets politiske historie, hvor den ene totalitære utopi, nazismen, afløses af den næste, med kommunisternes overtagelse af magten i 1948. Magtovertagelsen førte til omfattende processer med fængslinger og mord på politiske modstandere. Knap 20 år efter indtrådte reaktionen i form af Pragforåret. Dette blev slået ned med fem Warszawalandes besættelse af Prag i februar 1968. *Dommer af nåde* er fra 1986, og er således blevet til inden fløjsrevolutionen i 1989.

IV. En afgørende beslutning

Ivan Klíma befandt sig uden for Tjekkoslavakiet, da invasionen i februar 1968 fandt sted, men efter et toårigt ophold som professor ved et amerikansk universitet valgte han i 1970 at vende tilbage til Tjekkoslavakiet, i modsætning til sin forfatterkollega Milan Kundera, der emigrerede til Frankrig i 1975.

Ivan Klíma siger, at han aldrig virkelig har fortrudt, at han vendte tilbage, og dermed opgav sin frihed. Han fortæller, at han i USA blev hjemsøgt af en stadig tilbagevendende drøm om, at han var blevet frataget sit statsborgerskab og ikke kunne vende tilbage til Tjekkoslavakiet. Dette ville være en virkelig rædsel, aldrig at kunne vende tilbage.

Da Ivan Klíma vendte tilbage blev han udstødt af alle organisationer, blev frataget sit pas, sin telefon, og havde forbud mod at udgive. Han måtte tjene til livets oprettelse ved forskellige ufaglærte jobs (jf. Ivan Klímas roman *Kærlighed og skidt* (1988)). ”Det bliver i almindelighed accepteret, at en forfatter ikke kan skrive under betingelser med ydre ufrihed”, siger Ivan Klíma, ”Mange gange i løbet af de sidste ti år [efter at han vendte tilbage fra USA] har gæster fra udlandet spurgt mig om, hvordan jeg kan udholde min skæbne, hvordan jeg kunne eksistere som forfatter, når jeg ikke fik lov til at udgive noget. Disse mennesker har sikkert aldrig spurgt sig selv, hvordan en forfatter kan eksistere, når han ganske vist frit kan få udgivet, hvad han vil, men i virkeligheden ikke har noget at sige eller af den ene eller den anden grund undlader at sige det.” Ivan Klíma henviser til, at ”den store russiske litteratur fra det nittende århundrede [blev]

skabt i et af de mest ufri riger, verden nogen sinde har kendt. Dostojevskij blev dømt til døden, og han levede i fængsler og i eksil. Solsjenitsyn udarbejdede sine værker – i hvert fald i tankerne – mens han var anbragt i arbejdslejre i Sibirien... intet værdifuldt værk kan skabes af en, der mangler indre frihed.”

Ivan Klíma har altså som jøde overlevet koncentrationslejr, for siden at blive udsat for et nyt totalitært styre: Sovjetunionens besættelse af Tjekkosllovakiet. Det var Den Røde Hær, der befriede dem fra koncentrationslejren. Og Ivan Klímas far var glødende kommunist (men blev siden taget af kommunisterne og fængslet). Også Ivan Klíma var medlem af partiet, men blev ekskluderet i 1967, to måneder efter at han havde talt på en forfatterkongres.

V. 'Hans livs urscene'

Ville det ikke uvægerligt føre til en fuldstændig desillusionering om, hvordan den enkelte må handle, når det ene sæt love afløses af nye?

Ivan Klíma har i sin roman *Dommer af nåde* behandlet denne problemstilling ved at lade bogens hovedperson Adam Kindl være dommer. Dommer Adam Kindl tænker: ”Et sted over mig vedtager man forkerte love. Jeg må afgøre, om jeg vil acceptere denne tilstand

og dømme efter de forkerte love, samtidig med at jeg forsøger at omgå dem lidt, mildne deres virkning, eller om jeg vil protestere, forsøge at bevise at der eksisterer en mulighed for bedre love. Protestere, uden håb om at min protest vil vinde gehør, til gengæld med sikkerhed for at jeg før eller siden vil tirre lovgiverne” (s.158).

Morten Lassen opsummerer hovedpersonen Adam Kindls livsforløb: ”Han har været igennem hele århundredets ideologiske mølle: Som tiårig deporteres han sammen med sine jødiske forældre til Theresienstadt, hvorfra han befries fire år efter af Den Røde Hær. Opholdet i kz-lejren lærte ham om livets skrøbelighed over for historiens barbariske vilkårlighed, og i efterkrigsårene gennemgår han i ekspresfart forskellige idealistiske faser, lige fra rødglødende kommunist til salvelsesfuld vækkelsesprædikant i en kristen menighed. Brændstoffet er krænkelser og forurettelser, som han oplevede i lejren. Det er hans livs urscene, det er herfra hans idealer og hans berøringsangst med livet stammer... Når han føler, at hans liv ikke har været til nogen nytte, skal det ses som en resigneret erkendelse af, at den politiske verden – som han har sat hele sit liv ind på at ændre – er som et absurd teater: Inden man når at se sig om har et nyt politisk system afløst det gamle og omkalfatret alle love

og regler. Gårsdagens forbryder er dagens helt og omvendt. I virkeligheden er det kun et tilfælde, der afgjorde, at han ikke selv har nogen politisk motiverede mord på samvittigheden, for var han født en smule tidligere, ville han sandsynligvis selv have henrettet systemets fjender under processerne i 1948” (*Mødet med det totalitære*, 2001, s.86).

I begyndelsen af *Dommer af nåde* henvender retspræsidenten sig til Adam Kindl i en sag, hvor det måtte forventes, at Adam Kindl idømmer dødsstraf: »Jeg ville slet ikke have givet dig denne Kozlik, men jeg har ingen folk her, det ved du selv. Så vil det i det mindste vise sig, at man kan have tillid til dig.«

Ja, det måtte han vise, igen og igen ville han blive tvunget til at vise, at han var tillid værdig. Fordi han ikke mere var medlem af partiet, som han engang havde været, og havde venner, der heller ikke var det. Fordi han sammen med sine venner var holdt op med at nyde tillid hos dem, der herskede og følgelig afgjorde, hvem der måtte eller ikke måtte arbejde hvor, hvem der i republikkens navn skulle fælde domme...»Det vil give dig mindre at bestille end et tilfældigt tyveri«, tilføjer retspræsidenten.

”Det var ikke arbejdsmængden, det drejede sig om, det vidste han [retspræsidenten] godt, da han overdrog Adam denne sag. Men hvorfor skulle jeg [Adam] forklare ham noget? Vi ville næppe nå til forståelse. Han [retspræsidenten] dømte i de værste år og sendte så mange mennesker i fængsel, at han ikke ville kunne tælle dem. Og nogle af dem sendte han i galgen. Disse mennesker var for størstedelens vedkommende uskyldige – derfor fik man ham [retspræsidenten] skaffet af vejen og ville kalde mig til, så jeg kunne tage den slags tilfælde op til nyvurdering. Men før man nåede at gøre dette, rykkede det hele, for at udtrykke mig præcist: blev alt forrykket, han blev kaldt tilbage, og nu venter jeg på, hvornår det er mig, der bliver skaffet af vejen... Retspræsidenten var en nimrod. Han holdt af at slå harer, fasaner og rådyr ihjel. Måske også mennesker. Muligvis holdt han ikke engang af at slå ihjel, men handlede blot efter de instrukser, han fik”(s.6f.).

Adam Kindl er overbevist om, at retspræsidenten er vidende om, at han har skrevet en artikel, hvor han forlangte dødsstraffen afskaffet, selvom han ikke kunne få udgivet artiklen. Det var en del af systemet at samle oplysninger på hinanden.

Adam Kindl har i modsætning til sine venner endnu sit arbejde som dommer. Selvom han privat støtter vennerne, får de alligevel større og større mistillid til ham.

Mod slutningen af romanen bliver Adam kaldt ind til retspræsidenten: ”Jeg forstår dig ikke Adam. Du opfører dig, som om du ikke fatter noget. Tror du, det morer mig at blive ved med at høre klager over dig?”

”Er der nogen, der klager over mit arbejde?”

”Jeg taler ikke om dit arbejde.... Vi har alle sammen på en eller anden måde måttet gennemtænke vore tidligere holdninger og drage konsekvenserne af dem. Det er kun dig, der opfører dig, som om det ikke vedrører dig. Og så er du den, det vedrører allermest. Men det nyttet ikke noget. Adam, man kan ikke sidde på to stole.”

”Jeg bestræber mig bare på at sidde på min egen.”

”Denne stol,” han pegede, ”er ikke din, det er statens.”

”Hvad er staten for noget? Jeg kender ikke farven på dens øjne og kan ikke forestille mig dens synspunkter.”

”Jeg ved omtrent, hvad du mener om mig. Men det er din sag... Du er formodentlig klar over, at et andet sted var du for længst røget ud. Med din fortid. Og med dine kammerater! Med møder i lejligheder, hvor man læser op af ulovlige tekster.”

Retspræsidenten tilføjede: ”Jeg gav dig denne Kozlik, så du kunne få lejlighed til at vise bare en lille smule god vilje. Jeg kunne have givet dig noget, der ville have været langt mere uudholdeligt for dig” (s.354f.).

”Selvom han [Adam Kindl] ikke har nogen dødsdomme på samvittigheden, er han indirekte morder i kraft af, at han er med til at opretholde et morderisk system”, erklærer Morten Lassen i *Mødet med det totalitære* (s.85).

I første omgang tror læseren, at Adam Kindl vil dømme nådigt. Men det er ikke sådan titlen skal forstås. Adam Kindl dømmer udelukkende på partiets, magtens nåde. (Han har stadigvæk fået lov til at være dommer).

VI. Pavels flugt og selvbedrag

Ivan Klímas roman *Venten på mørke, venten på lys* udkom i 1993 efter fløjsrevolutionen i 1989.

Hovedpersonen Pavel har beholdt sin stilling som kameramand ved fjernsynet og fotograferet præsidentbesøg og optaget, hvordan demonstrationer mod styret er blevet knust. Han har altså i modsætning til sine venner beholdt sit job. Det gælder om at være en professionel fotograf, og det ville være spild af tid, ikke at lave noget. Samtidig lever han i forventning om, at kunne lave sine egne filmprojekter, når forholdene ændrer sig: ”Han havde ikke gjort andet end flertallet i dette land: han havde passet sit arbejde. Han havde snarest været et offer, den, der dagligt blev tromlet ned, ikke den, der styrede damptromlen”(s.192). Ja, tænker Pavel: ”Alle havde vi levet i det samme land. Under de vilkår, der havde rådet her, var alle kommen igennem, mærket på en eller anden måde. Og hvem kunne i det hele taget trække en grænse for skyld, når grænsen som regel løb et sted midt igennem hvert enkelt menneske og dårlig nok var til at få øje på.” En vigtig pointe for Ivan Klíma er, at det ’dobbelt bogholderi’, som personerne i hans romaner indtager i deres offentlige politiske liv, afspejler sig i personsplittings på det personlige plan (i forhold til kvinder og venner).

Da så endelig forholdene ændrer sig – med fløjsrevolutionen – viser det sig at være et bedrag, Pavel har befundet sig i. Nu havde han mulighederne, men endte som reklamefotograf og med at fremstille pornofilm. ”Hvilket liv er egentlig mit, og hvilket er et fremmed?” Det er den sidste sætning i bogen.

VII. Samvittigheden som jordforbindelsen

Adam Kindl tænker på et tidspunkt: ”Han havde set friheden som noget ydre, noget adskilt fra ham selv – han havde ikke været vant til at vende sig mod sig selv, kræve det samme af sig selv, som han krævede af verden uden for sig selv. Han havde ikke forsøgt at lytte til sig selv, som han lyttede til lyde udefra” (*Dommer af nåde* s.422). Han havde ikke forsøgt at konfrontere sig med sig selv. ”I at forholde sig til sig selv, og i at ville være sig selv grunder Selvet gjennemsigtigt i den Magt som satte det”, erklærer Kierkegaard i *Sygdommen til Døden* (SKS 11, 130).

Det er måske ikke uden grund, at Alena, Adam Kindls hustru, under et besøg i en kirke – uden Adams vidende – rammes af beretningen om Farisæeren og tolderen: at skellet mellem skyld og ikke skyld ikke går imellem mennesker, men igennem den enkelte (*Dommer af nåde* s.356).

Men også med det håb om forløsning, der er givet med beretningen om toldereren.

Uden at Alena véd, hvor Adam indvendigt befinder sig, om han stadigvæk er på flugt fra hende, som hun også tidligere havde bevæget sig bort fra ham, kommer *Dommer af nåde* på sin vis til at ende uafsluttet. Ivan Klíma lader Alena slutte romanen med et: ”Å Gud, forbarm dig over mig, barmhjertige, forbarm i det mindste du dig!”

Ivan Klíma peger på den enkeltes indre frihed, hvorudfra den enkelte må handle uanset samfundssystemer. I dette - på forhånd umulige – konfliktfelt bevæger forfatterskabet sig.

Alligevel er det denne indre frihed - eller samvittighed – der alene er bolværket mod alle totalitære systemer, og som alene er

jordforbindelsen, så mennesket ikke bliver ved med at flygte. Den samvittighed, hvori den enkelte ifølge Kierkegaard, dybest set aldrig kan spørge andre til råds – men altid selv må handle.

Leif Bork Hansen
Lyngby Sognegård
2800 Kongens Lyngby
Torsdag den 24. januar 2008